

ԽԻՊԻԼԻԿԸ ՈՐՊԵՍ ՄՂՁԱՎԱՆՋԻ ԴԵՎ

Հասմիկ Գալստյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *ժողովրդական գրույց, դև, խիպիլիկ, մղձավանջ, բրդոս գլխարկ, թզբեհ, կուժ:*

Հայ ստորին առասպելաբանության մեջ չար ոգիների շարքին է դասվում խիպիլիկ կոչվող ոգին, որն իր զուգահեռներն ունի արտերի արգասաբերությունն ապահովող ոգու՝ խլվիլիկի հետ: Ներկայացվող աշխատանքի մեջ խիպիլիկը դիտարկվում է որպես տարփոզի և մղձավանջի դև: Հայաստանի ազգագրական շրջաններում քննվող ոգին տարբեր անուններով է հանդես գալիս: Ժողովրդական գրույցներում խիպիլիկը ներկայացվում է չար ոգիներին բնորոշ բոլոր հատկանիշներով:

Նախաբան. Խիպիլիկը (խիփիլիկ, խպիլիկ), արտերի ոգի լինելուց բացի, ժողովրդական գրույցներում հանդես է գալիս նաև այլ գործառույթներով՝ որպես *մղձավանջի ոգի, տարփոզի, հիվանդություն:* Ազգագրական որոշ շրջաններում խիպիլիկը կոչվում է նաև *գաբոսա, գաբոս* (Բուլանըխ), *գապոս* (Կարին) կամ *քաբոս*, նաև՝ *դառաղուռա, դարա-դուրա, գարա-գուրա* (Կեսարիա): Գ. Ասատրյանը, մեջբերելով Չարսանճազի հայերի հավատալիքներից, տարփանքի ու խեղդող ոգի է հիշատակում նաև *գողոսին*, «որ զիշերները մարդու վրա կչոքի և շունչը կբռնե»¹:

Մղձավանջ: Ալիշանը խիպիլիկին քննում է ոգեղենների՝ չար ոգիների շարքում և միննույն ժամանակ կարծում է, թե «պետք է դրվի հիվանդությունների կարգում, որովհետև քնած ժամանակ կրծքի վրա կարճատև նեղություն է կամ ճնշում, որի հետևանքով արթնանալուց հետո դեռ կիսաքուն մարդը երազախառն կարծում է, թե վրան

¹ **Ասատրյան Գ.**, Դևի և մարդու սեռական կապը. Տարփոզինե // Արևելագիտության հարցեր, (№11) 2016, Երևան, 2014, էջ 275:

ծանրություն կա, կամ ավելի երագելով ու վախենալով կարծում է, թե իրեն ճնշողը իր անձը չէ, այլ մեկ ուրիշը: Եվ սա սովորաբար կոչվում է *մղձավանջ*, ֆրանսիացիների *cauchemar* ասածը²: Միջնադարյան աղոթքներում հիշատակվում է «ի ծանրութենէ Խիպիլկաց» պահպանությունը, և Ալիշանի մեկնաբանմամբ պատճառը լինում է «տաքից ու պաղից»՝ մեջբերելով՝ գրում է. «Նշան, որ տաքէ լինի՝ այն է, որ երեսին գոյնն կարմիր լինի և շատ քուն լինայ, և գիտենայ թէ մեկ ծանր իրք-մն ի վերան ընկել է և կամ ծանր իրք-մն ի վերան ծածկած է... Խպլիկ լինի, որ ի պիղծ խլտէ և պուխարէ լինի. և այն շուտ ողջանայ» և ավելացնում՝ «Եւ Աստուած պահէ զքեզ ի Խպլիկ ցաւուն, եղբայր. ամէն»³: Ժողովրդական մեկնաբանմամբ չար ոգի համարվող խիպիլիկը մղձավանջ-երագն է, որն առաջանում է երկար ժամանակ մեջքի վրա պառկելու հետևանքով: Բուլանըխում «խիպիլիկ ասելով հասկանում էին գաբուսը կամ մղձավանջը, որ քնի մեջ մարդկանց կրծքերը ճնշում և շնչահեղձություն էր պատճառում»⁴:

Խիպիլիկի՝ որպես քնած մարդկանց մարմինը վնասող չարքի կամ մղձավանջի ոգու հավատալիքը տարածված է հիմնականում Համշենում, Մուշ-Բուլանըխում, Ակնում, սեբաստահայերի և պարսկահայերի շրջանում:

Սեբաստահայերի հավատալիքներում խպլիկները կարճահասակ, անհամեմատ անդամներով, սրածայր գդակներով ոգիներ են, թշնամի են «ջլախտավոր» կանանց, որոնց չարչարում են իրենց խեղկատակություններով, տանջանքներով և այլն: Չբացառելով, որ խիպիլիկի ցավը մղձավանջն է, Կ.Գաբիկյանը այն բնութագրում է որպես նյարդային (ջլախտային) հիվանդություն և գրում, որ «ըստ մեր բժշկարանաց hystérie-ն է, զոր այսպես սահմանեն. «Վասն Խիպիլիկի». Կան ոմանք, որ եք ի քուն «լինի նայ հանց թվի թէ ծանդը իրք մըն ի վերայ նստաւ, և թէ ճչէ ձայն ի դուրս չգայ, և խօսիլ «չկարէ և ահաւոր թվի և երկնչի...»⁵:

Կարինի ազգագրական շրջանը ներկայացնող գրույցներում խիպիլիկ-գապուսը համարվում է սատանաների «հատուկ պետ, ունի երեք աչք, որոնցից մեկն էլ ճակատին⁶ է. նրա անձոռնի, ծուռումուռ ոտքերը, ձեռքերը մի-մի գազ երկար եղունգներով, ծուռ աչքերով սարսափ են ազդում մարդու վրա»⁷: Ապրում են գետնահարկ մութ տեղերում, գիշերները դուրս են գալիս և վնասում մարդկանց: Գապուսի հիմնական գործառույթն է՝ մարդկանց քնած ժամանակ խեղդել կամ չարչարել նրանց, բռնել լեզուն, որ

² Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002, էջեր 119-120:

³ Նույն տեղում, էջ 120:

⁴ Բենսէ, Հարք (Մշո Բուլանըխ) // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 3, Երևան, 1972, էջ 61:

⁵ Գաբիկյան Կ., Բաղդիքը Սեբաստահայ գաւառալեզուի, Երուսաղէմ, 1952, էջ 261:

⁶ Այստեղ «գաբուսը» ճակատի վրա աչք ունենալու փաստով զուգահեռվում է *Ազնահուր* կամ *Ազնավուր* և *Թափագոյ* կամ *Թեփեկոյ* կոչվող հսկաների հետ, որոնց մասին գրույցները տարածված են ոչ միայն հայ, այլև հույն (կիկլոպների մասին գրույցները) և այլ ժողովուրդների առասպելաբանության մեջ: Բուլանըխի հավատալիքներում Բենսէն հաղորդում է միակնանի դևերի մասին՝ համեմատելով Ողիսնսի՝ կիկլոպի հետ պատահած գրույցների հետ:

⁷ Մանասարյան Ս. և Վ., Ազգագրություն Կարնո նահանգի, ՀԱԲ արխիվ, մաս 9, էջ 79:

խոսել, ձայն հանել չկարողանան, բաց աչքերով ոչինչ չտեսնեն: Հիվանդների հետևից քայլում են, հետևում, որ հենց պատկեն՝ շնչարգելության ենթարկեն վերջիններին:

Քննվող ոգու «գաբուս» անվանումը անմիջականորեն կապված է նրա հիմնական գործառույթի՝ մարդկանց վրա ծնկելու, ընկնելու կամ կռանալու՝ *գաբեղու* (Բուլանրի), *գպեղու* (Շիրակ) հետ, որի արդյունքում, իրենց հաղթանդամ մարմնով ծանրանալով մարդու վրա, վնասում, խեղդում կամ մղձավանջի մեջ են գցում վերջինիս:

Ակնեցիները, *գաբոսային* համարում են աներևույթ կամ մարդակերպ էակ և առողջության համար վտանգավոր երևույթ: Ըստ ակնեցիների՝ գաբոսան «Գիշերները կը պտրտի տունները և, առանց սեռի ընտրութեան, իր սիրած անձը կռնակի վրայ դարձնելով՝ կը պատկի անոր վրայ այն ձեռով, որ բերանը քնացողին բերնին, քիթը՝ քթին, ձեռքերը՝ ձեռուններուն, ոտքերը՝ ոտուններուն վրայ տարածելով ծանր դիակի մը պէս՝ չի թողուր, որ իր գոհը շունչ առնէ կամ ձեռք-ոտք շարժէ: Այս դիրքին մեջ գաբոսային ենթական արթնցած է, չի կրնար շարժել որ եւ է մէկ անդամը. Միրտը ուժգին կբաբախէ, շնչառութիւնը դժուարացած, քրտինքի մեջ ողողուած՝ ի գուր կը ճգնի պօռալ»⁸: Ակնեցիները հավատում էին, որ եթե մարդը կարողանա իր վրա ընկած պահին կծել գաբոսի բույթ մատը, ապա ընդմիջտ կազատվի նրա հարձակումներից:

Ելնելով Տ. Նավասարդյանցի հաղորդած գրույցից⁹՝ Աբեղյանն այս երևույթն անվանում է *գիշերախարություն* կամ *սատանախարություն*: Հայոց մեջ այս հավատալիքը խորը արմատներ ունի: Դեռևս 5-րդ դարում Կողբացին, խոսելով երազների պատճառների մասին, դրանց մի մասը համարում է հակառակորդից՝ դևերից տրված, որոնք «մարդու շնչի նման անմարմին են, սակայն զանազան կերպարանքներ են պատկերում մարդու աչքի առջև. մերթ կանանց կերպարանքներ՝ ցանկություն գրգռելու համար, մերթ ահռելի գազանների ու սողունների՝ զարհուրեցնելու համար»¹⁰:

Տարփալից երազներ չտեսնելու, գիշերային մղձավանջի մեջ չընկնելու և գիշերային չարքերից պաշտպանվելու համար ժողովուրդը դիմում էր պաշտպանական միջոցների, որոնցից հիմնականները հմայական բանաձևերն էին և քնոդ անձի կողմից ասվող հոգու և մարմնի պահպանմանն ուղղված աղոթքները:

Ընցավ չար,
Խանգավ ճրագ,
Չարթավ Քրիստոս պախապան՝
Չորեքդիման չարյաց խափան.
Չորս գլխի Ավետրան,
Ութ կանոն Սաղմոսարան,
Տըսվերկու փոխ շարական,
Քրիստոս գալոս՝ չարյաց խափան,
Խոզու ոզնական,

⁸ Էօբսիւզեան Ա., Գաւառային կեանքէն // Բիւրակն, 1900, թիւ 44, էջեր 694-695:

⁹ Նաւասարդեանց Տ., Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Ոգիներ, եօթներորդ գիրք, Թիֆլիս, 1891, էջ 29:

¹⁰ Ե. Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994, էջ 145:

Մարմնու պահապան¹¹:

Աղոթքը, խաչակնքումը, քնելուց առաջ սրբերի անունը տալը, սուրբ գրքերի, հմայիլների, կտրող, ծակող երկաթյա իրերի առկայությունը հիմնական գործիքներն են մարդու հոգին ու մարմինը տարատեսակ չարքերից պաշտպանելու համար: Սակայն ժողովուրդը, հավատալով խոսքի ուժի զորությանը, հաճախ կիրառում էր բանադրանքներ և դիմում պաշտպանական տարբեր գործողությունների: Բաբերդում դառա – դուռաների ներգործությունից զերծ մնալու համար քնելուց առաջ ասում էին հետևյալ բանաձևը. «Գնա բոլոր աշխարհի անտառները պտըտե՛ ու ապա եկու քովս»¹², իսկ Մարգվանի և շրջակա գյուղերի հայերը հավատում էին, որ «եթե մեկը գիշերը պառկած ատեն տափատը¹³ իր վրան առնե՛, դարա-դուրան կկոխե»¹⁴: Բուլանըխում «կանայք Ավագ հինգշաբթին պողպատե օղակներ շինել տալով կանցկացնեն վզներին՝ որպես զի գաբուսը չմօտենայ իրենց»¹⁵:

Խիպիլիկները, սատանաների և մյուս չար ոգիների նման, բռնվում կամ խափանվում են երկաթյա իրերի միջոցով՝ մարդու վրա ընկած ժամանակ քթին¹⁶ կամ փողպատին¹⁷ մախաթ անցկացնելով և ոչ միայն:

Ժողովրդական գրույցներում *խիպիլիկ – գաբուս - դարա-դուրա* ոգիները նկարագրվում կամ ներկայացվում են հիմնականում երկու առարկաների ուղեկցությամբ, որոնք ամբողջացնում են ոգու գործառնությանն որոշ առանձնահատկություններ: Դրանցից առաջինը *խիպիլիկի բրդոտ գլխարկն* է՝ քոլոզը, որն ապահովում է տիրոջ անտեսանելիությունը¹⁸, իսկ մարդիկ հազար երանի են տալիս նրան, ով կարողացել է ձեռք բերել խիպիլիկի քոլոզը, քանի որ դառնում էր անսահման հարստության տեր:

Գաբուսին ուղեկցող երկրորդ առարկան *թզբեհն*¹⁹ է: Բենսեն երկու գրույց է ներկայացնում տարբեր աղբյուրներում գաբուսի և թզբեհի մասին, որոնք իմաստային առումով հակասում են միմյանց: Առաջինում գրում է. «Էնվախտ օր Գաբուս կիջնայ վրր քրզի՝ քանի կոնաս գօր տու յելի, առ զընդրա թզպեղն տար էցկե (անցուր) կժան բերան, էդ հըմալ օր էրիր՝ Գաբուս կը դառնայ մարդու օրինակ, կեղնի քրզի հեսիր (գերի): Գա-

¹¹ **Հարությունյան Ս.**, Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, 2006, էջ 168:

¹² **Պալեան Յ.** Պատառաշունչ Բաբերդի // Բիւրակն, 1899, թիւ 38-39, էջ 613:

¹³ Տե՛ս տաբատ

¹⁴ **Մինանեան Յ.**, Նախապաշարումներ եւ սովորութիւններ Մարգուանի եւ շրջականերու մէջ // Բիւրակն, 1900, թիւ 28, էջ 428:

¹⁵ **Բենսէ,** Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, Հաւատք, Բարի և չար ոգիներ// Ազգագրական Հանդես (այսուհետև՝ ԱՀ), գ.Զ, Թիֆլիս, 1900, էջ 10:

¹⁶ **Էօքսիզեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 695:

¹⁷ **Բենսէ,** Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, Հաւատք, Բարի և չար ոգիներ//ԱՀ, գ. Զ, Թիֆլիս, 1900, էջ 11:

¹⁸ Սալմաստի ժողովրդական հավատալիքներում գլխարկի միջոցով աներևույթ դառնալու հանգամանքը վերագրվում է սատանաներին, **Աթայեան Ա.**, Սալմաստ, Նոր Ջուղա, 1906, էջեր 140, 152:

¹⁹ Տարբեր բարբառներում այն կոչվում է *թասփի, թեսպի, թզբեխ, ձեռնաքաշ, համրիչ, վարդարան, տերողորմյա*, և այլն: Պատրաստում են սաթից, վանակատից, ապակուց, մումից, փայտից, փղոսկրից, հացի խմորից և այլ նյութերից: Հատիկների քանակը նշվում է 7-9, 10, 36 և այլն:

բուսը մարդ խեղդել ուզած ժամանակ, իւր թգպեհն (համրիչ) կը թողնէ մարդու կշտին»²⁰: Երկրորդ գրույցը հետևյալն է. «Մարդկանց վրա հարձակվելուց առաջ իր թգբեհը (թեսպիհ) անց է կացնում կծի բերանը»²¹, ապա նոր խեղդում մարդուն: Ասում էին, այդ ժամանակ եթե կարողանան թգբեհը վերցնել կծի վրայից, գաբուսին կարելի կլինի բռնել»²²: Բենսեի ներկայացված երկու գրույցները խնդրո առարկա ոգու և նրա գործողությունների մասին տալիս են իրարամերժ պատկերացումներ: Մենք հակված ենք ընդունել և դիտարկել ոգու մասին առաջին գրույցում հաղորդվող տեղեկությունները, քանի որ հիմնավորվում և բացատրվում է առասպելաբանության տեսանկյունից և առավել հստակ է բնորոշում ոգուն վերագրվող գործառույթները:

Հայերի, հույների, եգիպտացիների ավանդույթի համաձայն՝ կուժը, կարասը, սափորն ունեն սիմվոլային ընդգրկուն համակարգ: Ժողովրդական հավատալիքային պատկերացումներում և առասպելաբանության մեջ խորհրդանշում են գերեզմանը, թաղումը և անդրաշխարհն ընդհանրապես (ձմռանը հացահատիկը, գինին, կաթնամթերքը պահվում էին սափորների մեջ՝ ստորգետնյա հատվածում: Հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս Հայաստանի տարածքում կարասային թաղումների բազմաթիվ օրինակներ, որոնք հայտնի են ուրարտական ժամանակներից մինչև ուշ անտիկ շրջան: Սափորը համարվում է կնոջ սիմվոլ՝ խորհրդանշելով արգանդը, մարդու սկիզբը և այլն): Թգբեհն ընկալվում է որպես գործիք, որի մեջ ամփոփված են տիրոջ ուժն ու գորությունը: Հիշենք «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելից «Հուռուրթ Շամիրամայ ի ծով» ասույթը, որտեղ ուլունքը տիրոջ՝ Շամիրամի հզոր զենքն էր, որի գորությամբ նա «իր կիրքն էր հագեցնում, մոգություններ ու չարություններ գործում»²³: Թգբեհը կարելի է դիտարկել նաև որպես գիծ, անջրպետ՝ այս և այն աշխարհների միջև: Անդրադառնալով հաղորդվող առաջին գրույցին՝ կարելի է ենթադրել, որ գաբուսի հարձակմանը ենթարկված անձը (կին կամ տղամարդ) պետք է խլեր ոգու գորությունն ամփոփած գործիքը՝ թգբեհը, և անցկացներ անդրաշխարհը խորհրդանշող կծի բերանին՝ փակելով վերջինիս (գաբուս) վերադարձի ճանապարհը դեպի իր բնակարան՝ անդրաշխարհ: Գաբուսը գրկվում էր իր գորությունից, դառնում մարդակերպ և ծառայության կամ գերության մնում մարդու մոտ: Այսպիսով՝ խիպիլիկի քոլոզն ապահովում էր տիրոջ անտեսանելիությունը, իսկ թգբեհը՝ ուժն ու գորությունը: Զրկվելով երկուսից էլ՝ չար ոգին համարվում էր խափանված:

²⁰ Բենսե, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, Հաւատք, Բարի և չար ոգիներ//ԱՀ, գ. Զ, Թիֆլիս, 1900, էջ 10:

²¹ Սատանաների մասին Սալմաստի ժողովրդական գրույցներից մեկում կին սատանաները կանանց «կոխելու» համար հանում են իրենց վզնոցները, զցում ջուր տանող կնոջ սափորի վրա և կնոջ բեռը ծանրացնում, Աթայեան Ա., Սալմաստ, էջ 142:

²² Մովսիսյան Ս. (Բենսե), Հարք (Մշո Բուլանըխ) // ՀԱԲ, հ. 3, էջ 61:

²³ Աբելյան Ս., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջեր 68-71:

ХИПИЛИК КАК ДЕМОН КОШМАРА

Галстян А.

Ключевые слова: *низшая мифология, народный рассказ, демон, хипилик, кошмар, шерстяная шапка, кувшин.*

В Армянской низшей мифологии одним из злых духов является дух *хипилик*, имеющий параллели с духом *хлвлик*, обеспечивающим плодородие полей. В данной работе хипилик рассматривается как демон ночного кошмара и болезни. Изучаемый дух в этнографических регионах Армении, имеет разные названия. В народных рассказах хипилик представлен со всеми характеристиками злых духов.

KHIPILIK AS A DEMON OF NIGHTMARE

Galstyan H.

Key words: *Lower mythology, folk story, demon, khipilik, nightmare, woolen hat, pitcher.*

In the Armenian lower mythology one of the evil spirits is *khipilik*. It has its parallels with the spirit that ensures the fertility of the fields, the *khlvlik*. In the presented work, *khipilik* is considered as nightmare demon and illness. The examined spirit *khipilik* in the ethnographic regions of Armenia comes under different names. In the national stories *khipilik* is presented with all the characteristics of evil spirits.

Գրականություն

1. Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966:
2. Աթայեան Ա., Մալմաստ, Նոր Ջուղա, 1906:
3. Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002:
4. Ասատրյան Գ., Դևի և մարդու սեռական կապը. Տարփոզինե//Արևելագիտության հարցեր №11, Երևան, 2014:
5. Բենսե, Բուլանըլի կամ Հարք գաւառ, Հաւատք, Բարի և չար ոգիներ // Ազգագրական Հանդես, գ. 9, Թիֆլիս, 1900:
6. Բենսե, Հարք (Մշո Բուլանըլի) // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 3, Երևան, 1972:
7. Գարիկեան Կ., Բառգիրք Սեբաստահայ գաւառալեզուի, Երուսաղէմ, 1952:
8. Էօքսիզեան Ա., Գաւառային, կեանքէն // Բիւրակն, 1900, թիւ 44:
9. Ե. Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994:
10. Հարությունյան Ս., Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, 2006:
11. Նաւասարդեանց Տ., Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Ոգիներ, եօթներորդ գիրք, Թիֆլիս, 1891:
12. Պալեան Յ, Պառաւաշունչ Բաբերդի // Բիւրակն, 1899, թիւ 38-39:
13. Սանասարյան Ս. և Վ., Ազգագրություն Կարնո նահանգի, ՀԱԻ արխիվ, մաս 9, էջ 79:
14. Սինանեան Յ., Նախապաշարումներ եւ սովորութիւններ Մարգուանի եւ շրջականերու մէջ // Բիւրակն, 1900, թիւ 28:

Ընդունվել է՝ 14. 08. 2021

Գրախոսվել է՝ 22. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հասմիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ՝ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
Էլ. հասցե՝ hasmikgalstyan1979@gmail.com